

HEMEDAN-REZEN, İMAMZÂDE AZHER TÜRBESİ'NİN KİTABELERİ

Hamidreza Sohrabiabad*

Öz

Kitabelerde kullanılan dil, alfabe, yazı üslubu, geçen kavram ve terimler, ele alınan malzeme ve teknikler, dönemin sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi yapısı ile sanat anlayışı ve kalitesini anlatan birer güzel belgelerdir. Tarihi Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Hemedan Eyaleti, Türk-İslam mimari eserler açısından bir hayli zengindir. Ne var ki bu eserler, bilim adamları tarafından incelemeye konu edilmemiştir. Tarih boyunca bulunduğu coğrafi konumu hasebiyle Anadolu coğrafyası ile sosyokültürel, siyasi ve ekonomik ilişkide olan bu coğrafyanın kültürel ve maddi mirasının tanınması Anadolu'da var olan sanatın tanınması için de yararlı olacaktır. Bu bağlamda çalışmamızda Rezen'de bulunan İmamzâde Azher Türbesi'nin kitabeleri mercek altına alınacak binanın inşa ve plan özellikleri hakkında genel bilgiler aktararak Türbede bulunan kitabeler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Rezen, Hemedan, İmamzâde, Türbe, Kitabe.

Inscriptions on the Tomb of Imamzadeh Azhar in Razan of Hamadan

Abstract

The language, alphabet, and writing style used in inscriptions; the concepts and terms in these inscriptions; and the materials and techniques used are important elements that reveal the understanding and quality of the period's art through its socio-cultural, economic, and political structures. The Province of Hamadan, located within the historical borders of Azerbaijan, is quite rich in terms of Turkish-Islamic architectural works. These works, however, have not been subjected to examination by scientists. Recognizing the cultural and material heritage of this geography, which has sociocultural, political, and economic linkages with Anatolia, on account of its location throughout history is useful for defining the art in Anatolia. This study puts the inscriptions of Imamzadeh Azhar's Tomb, located in Razan, under the spotlight and examines the inscriptions found within the tomb by revealing general information about the buildings construction and plan features

Keywords: Razan, Hamadan, Imamzadeh, Tomb, Inscription.

* Öğr.Gör., *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü*, Nevşehir/Türkiye, hamidreza.sohrabiabad@gmail.com

Giriş

Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel sınırları içerisinde yer alan Hemedan eyaleti 1071 Selçuklu Devletinin kuruluşundan 1925 Türk Kacar Devleti hâkimiyetinin sona ermesine kadar Türk devletleri idaresinde kalmıştır.¹ Bu eyalet, jeopolitik ve stratejik açıdan, Mezopotamya-Kafkasya ve *Horasan yolu* denilen Bağdat-Doğu Türkistan yolları üzerinde bulunması hasebiyle, Orta Çağ'dan muasır döneme kadar devletler için önemli bir yere sahip olmuştur. XI. Yüzyılda Selçukluların başkenti olan Hemedan² zikredilen hususlardan dolayı devletler için, sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel önemini korumayı başarmıştır. Tabiidir ki bu özelliklere sahip olan bölgede devletler tarafından imar faaliyetleri de sürdürülmüştür. Bu imar faaliyetleri içerisinde mimari eserlerin bolluğu bir hayli dikkat çekicidir. Fakat ne var ki Türk-İslam mimarisi açısından önemli olan bu bölgenin eserleri bilim adamlarının gözünden uzak kalmıştır. Güney Azerbaycan'ın Rezen bölgesi de bu durumdan müstesna değildir. Günümüzde Hemedan eyaletinin sekiz ilinden biri olan Rezen, tarihi kaynaklarda *A'lem* vilayeti olarak geçmektedir ki bu vilayetin merkezi kaynaklara göre *Dergez'in* ismi ile anılmıştır.³ *A'lem* ismi tarih içinde kaybolarak yerini *Rezen'e* terk etmiştir. Ancak *Dergez'im* ismi *Rezen* ilinin bir bölgesi olarak halen varlığını sürdürmektedir. *Dergez'in*, tarihi kaynaklarda örneğin, *Hamdullah el-Müstavfi'nin* (1281-1340) eseri *Nüzbet'ül-Kulûb*'da mamur bölgelerden biri olarak anılmıştır. Irak Selçukluları döneminde Selçuklu vezirlerinin bir kısmı bu bölgeden çıkmıştır⁴. Ayrıca *Dergez'in* bölgesinde *Yenge Kal'a* köyünün yakınında ve *İmamzâde*⁵

¹ Hemedan Eyaleti'nin coğrafi ve tarihi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hamidreza Sohrabiabad, *Hemedan (Iran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri*, Ankara 2016, s. 24-31.

² Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1905, s. 186.

³ *Aym eser*, s. 196.

⁴ Bu vezirlerden Ebulkasım Dergezini, İmad'ed-din Dergezini, Şems'ed-din Dergezini, Celal'ed-din Yünüs Dergezini, Kıvam'ed-din bin Ebulkasım Dergezini isimlerini sayabiliriz. Bkz. http://roozpedia.ir/wiki/%D9%81%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA_%D9%88%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86_%D8%A7%D8%B9%D8%B8%D9%85_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86#.D8.B3.D9.84.D8.AC.D9.88.D9.82.DB.8C.D8.A7.D9.86_.D8.B4.DB.B2.DB.B9.E2.80.93.DB.B5.DB.B9.DB.B0_.D9.87.E2.80.8D_.D9.82..29, (erişim tarihi 31.10.2017).

⁵ Bu adlandırmanın arka planı tarihsel açıdan önem taşıdığından kavramsal bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Dihhudâ, *İmamzâde*'nin anlamını Şiilikteki On İki İmamın çocukları veya torunları şeklinde açıklamıştır. Ayrıca (Aliekber Dihhudâ, *Luğatnâme*, C.III, Tahran 1999, s. 3308). Diğer bir sözlük yazarı, söz konusu kavramın *imamzâdelerin* defnedildiği yer anlamına geldiğini kaydetmiştir (Seyit Muhammedali Dâ'ül-İslam, *Ferheng-i Nizâm (Farsi be Farsi)*, C.I. Tahran 1984, s. 410). Dihhudâ, İmamzâde maddesinin açıklamasında İran'ın birçok şehrinde ve kasabasında var olan İmamzâde'lerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'e ve Şia İmamlarına doğrudan ait olmadığı ve bunlardan bir kısmının tasavvuf ehlinin ve şeyhlerin mezarları olduğu açıklamasında bulunmuştur. Dihhudâ'nın eleştirisini yerinde bulmakla birlikte, özellikle XI-XV. yüzyıllarda yapılmış türbelerin ve anıtsal mezarların sadece On İki İmamın çocukları, torunları ve tasavvuf ehli ile sınırlı tutulmaması daha sağlıklı bir tutum olacaktır. Ayrıca bu durum bilimsel açıdan daha doğru sonuçlara varmamıza imkân sağlar. Bu bağlamda toplumların kültürel mirasının maddi ürünleri olan mimari eserler ve özellikle toplumsal inanç sisteminin ürünleri olan türbe gibi dini

Azher Türbesi'nin üç kilometre uzağında XIV. yüzyıla ait İmamzâde Hüüt (İmamzâde Yenge Kal'a) Türbesi bulunmaktadır ki bu da bölgenin Türk tarihi açısından önemini göstermektedir.

mimarının kimlik tespiti yolunda, bölgenin tarihi, bölge insanının tarihi geçmiş, kültürü ve ayrıca bu bölgelerde tarihi süreçte gerçekleşen siyasi değişim ve dönüşümleri göz önünde bulundurarak bir çıkarımda bulunmak daha isabetli ve sağlıklı sonuçlara ulaşmayı sağlayacaktır. Bu çerçevede söz konusu bölgenin büyük bir kısmının Gazneliler'den beri Türk devletleri tarafından idare edilmesi ve özellikle ele aldığımız bölgenin XI. yüzyıldan günümüze kadar Türklerin yaşadığı yerler olduğu düşünülünce mevzubahis mimari eserlerin Türk kültürü ile bağlantılı olduğunu düşünmek yerinde olacaktır. Burada konuyla bağlantılı olarak, türbe ve türbe ziyaretinin Türk inanç sisteminin en önemli figürlerinden olması (Mustafa Arslan, "Kutsal ve Seküler Arasında: Hidrellez ve Türbe Kültürleri Çevresinde Gelişen Eğlence Kültürü", *Birey ve Toplum*, 5/10, (Güz 2015), s. 92-94) yanında, Türklerde eski Türk beylerinin kutsal bir köke dayandıkları inancı (Osman Turan, *Türk Cibarı Hâkimiyeti Mefkûresi (Türk Dünya Nizamının Millî İslamî ve İnsani Esasları)*, İstanbul 1978, s. 120), ata mezarlarının atfedilen değer (Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990, s. 104) ve ayrıca eski Türk inancına göre ataların ve kahramanların mezarlarının tpkı İslamiyet'teki şehitlerin ve velilerin mezarları gibi kutsal kabul edilmesinin (Turan, *a.g.e.* s. 111) göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu inançların özellikle XI-XV. yüzyıllarda İran coğrafyasında yaşayan insanlar tarafından İslami inançlarla yoğrulması ve devam ettirilmesi varsayımı, türbelerin Türk beylerine ait olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündürür. Sonuç olarak anılan türbeler On İki Şia İmamının çocukları ve tasavvuf ehlinin mezarları olma ihtimalinin yanı sıra Türk beyleri ve kahramanlarına da ait olabilir. Bu argümanın desteklenmesi için Hemedan ve Kazvin eyalet sınırlarında bulunan Karagan Türbeleri birer örnek teşkil edecektir. Saha araştırması sırasında ismi geçen türbelerin günümüze kadar ulaşabilen eski küfi üslup kitabeleri ile daha önce bu türbelerin bize ulaşmayan kitabelerine dair kayıtlar incelenmiştir. Bu kayıtlar ve incelemelerden yola çıkarak türbelerin her birinin bir Türk beyine ait olduğu tespit edilmiştir (David Stronach & Cuyler Young, "Three Seljuq Tomb Towers", *Iran*, 4/1, (1966), s. 6; Samuel Miklos Stern, "The Inscriptions of the Kharrağan Mausoleums", *Iran*, 4/1, (1966), s. 22, 24, 26; Hamidreza Sohrabiabad, "Hemedan'daki Karagan Türbeleri'nin Kitabeleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü*, 2015/2, (Güz 2015), s. 140). Bununla birlikte I. Şah Abbas döneminden itibaren mezhep üzerinden başlatılan toplum inşası ve dizaynı projesi doğrultusunda söz konusu türbelere birer ahşap sanduka yerleştirilmiştir. Bu sandukaların üzerinde yer alan kitabelerden birinde türbenin sekizinci Şia imamı Musa El-Kazım'ın oğlu Muhammed bin Musa el-Kazım'a ait, diğerinin ise Musa El-Kazım'ın kızı olan Cedide Hatun Bint-i Musa El-Kazım'a ait olduğu yazılmıştır. Bu tahrif sonucu yöre halkı tarafından dini niteliği olduğu düşünülen ilgili türbeler, bugün dini merasimler için kullanılmaktadır. Türbenin yapım kitabesinin bulunmaması, Karagan Türbeleri gibi kesin fikir yürütmemize imkân vermede önemli mimari özellikleri, özellikle I. Şah Abbas'tan itibaren başlatılan toplum inşası sürecinde, türbenin içine yerleştirilen sanduka uygulamasının Karagan Türbeleri ve Azher Türbesi'nin kimlik serüveninin benzerliklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda imamzâdelerin farklı dönemlerde sosyokültürel, ekonomik ve siyasi amaçlarla ortaya çıktığı ve günümüzde de toplumun hareket mekanizmasında önemli rol oynadığını görmek mümkündür. Ek olarak Vakıflar idaresinin verdiği bilgilere göre sadece Hemedan Eyaleti'nde 219 İmamzâde türbesi bulunmaktadır. Bkz. <http://emamzadegan.ir/emamzadehbank> (erişim tarihi: 28.10.2017).

1. Plan ve İnşa Özellikleri

Türbe, Hemedan eyaletine bağlı Rezen şehrinin 2 km uzağında, Dergezin beldesinin eski mezarlığında bulunmaktadır (Res.1). XIII. yüzyıla ait yapı⁶, 1646, 1911⁷ ve 2001⁸ yıllarında olmak üzere üç büyük onarım görmüştür. Sağlam vaziyetteki bu türbe, tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. İki katlı yapının alt katında cenazelik, üst katında ise sekizgen kaide üzerinde yükselen bir ziyaret mekânı yer alır. İçte ve dışta silindirik plana sahip yapının cephesinde 19 adet üçgen dilim dikkati çeker. Bu yivli düzen, üstte sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Çift kabuklu olan üst örtü içten kubbe, dıştan yüksek bir kasnağa oturan konik bir sivri külâh şeklindedir (Res.2) (Çiz.1).

Türbenin ziyaret mekânına, doğu tarafına açılan sivri kemerli bir kapı ile girilmektedir. Duvarları iç taraftan sıvalıdır. Güney yönünde bir mihrap, ortasında da ahşap bir sanduka yer alır. İçerisi, kubbede yer alan üç küçük pencere ile aydınlatılmaktadır.

Ortadaki sanduka ahşap işçiliği ile dikkat çeker. Yüzeyleri, ahşap çitalarla oluşturulmuş dikdörtgen panolara bölünmüş ve her bir panonun içi yine ahşap çitaların çakılmasıyla meydana getirilmiş geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Bunun dışında; kubbe eteğinde bir sıra mukarnas, kubbe içinde de boyalarla yapılmış geç dönem özellikleri gösteren süslemeler göze çarpmaktadır. Ayrıca bir süsleme unsuru yoktur.

2. Yapım Kitabesi

Türbenin inşa, usta ve bani kitabeleri mevcut değildir. Büyük Selçuklulardan kalma olduğu düşünülen türbe XIII. yüzyıla atfedilmektedir⁹. Biz de türbeyi, plan ve inşa özelliklerinden yola çıkarak, yivli gövdeli ve sivri konik külâhlı *Kümbet-i Kabus* (1006)¹⁰, *Doğru Radkan* (XIII.yy) ve *Kişmar* (XIII.yy) *Türbeleri*¹¹ ile *Nahçıvan-Karabağlar Türbesi* (XIV.yy)¹² gibi yapılara da bakarak tarihlendirmeyi uygun bulduk.

⁶ Muhammed Mehdi Ukâbî, *Dayeretül-Maarif-i Binabâ-yi Tarihî-yi İrân der Devrey-i İslâm-i (Binabâ-yi Aramgâh-i)*, Tahran 1998, s. 152.

⁷ Seyit Ebulhasan Fatimî, *Sima-yı Gerdîşgeri-yi Ostan-ı Hemedan*, Hemedan 2001, s. 119.

⁸ Ukâbî, *aynı yer*.

⁹ Bu türbe, gerek 21.02.1949 tarihinde 366 tescil numarası ile kayıt altına alınan arşiv belgesinde gerekse Ukâbî tarafından bu tescil fişine dayanarak yapılan tarihlemeye herhangi bir kaynak veya kanıt gösterilmeksizin XIII. yy'a atfedilmektedir. Bu tarihleme büyük ölçüde tutarlı olmakla birlikte eksik kalmış bir çabadır (Ukâbî, *aynı yer*; N. Pazûki vd, *Asar-ı Sebt Şüdey-i İrân der Fibrîst-i Asar-ı Millî*, Tahran 2006, s. 444).

¹⁰ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 328.

¹¹ *Aynı eser*, s. 344-346; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri -I- Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986, s. 50; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anabatlari İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 21; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 2007, s. 83.

¹² Mikayil Useynov, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskova 1963, s. 129-130; Cezar, *a.g.e.*, s. 343; Turgay Yazar, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s. 117; Turgay Yazar, *Nahçıvan'da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyulun Sonuna Kadar)*, Ankara 2007, s. 46-47.

Stil kritiğine dayalı bir yaklaşımla, dilimli gövdeli türbelerin ilk örneklerini üçgen dilimlilerin oluşturduğu¹³ düşünüldüğünde, yapının XIII-XIV. yüzyıllara ait olabileceği ileri sürülebilir.

Yapı içinde yer alan 279x142x50 cm ölçülerindeki ahşap sanduka üzerinde üç kitabe vardır. Bu kitabelerden ilki sandukanın yapımına, diğerleri ise onarıma aittir.

İlk kitabe, sandukanın alt ve üst kenarını dört yönden çepeçevre dolaşan ince bir bordür şeklindedir (Res.3). Harflerin istiflenerek yerleştirildiği sülüs yazılı Arapça kitabe kuşağı, kabartma olarak hakk edilmiştir. Kitabenin genelinde Kur'an'dan ayetler yer almaktadır¹⁴. Bizi ilgilendiren tarafı, sandukanın doğu yönünde, alt bordürün sonundaki kısmıdır (Res.4). Burada yapılan işin tarihi, banisi ve usta adı bulunmaktadır. Kabir sahibine ilişkin herhangi bir bilgiye ise rastlanmamaktadır. Kitabenin bu kısmının orijinal metni, transkripsiyonu ve anlamı şöyledir:

..... مغفرة و اجراً عظيماً. بتاريخ سنة ست و خمسين و الالف من (هجرة) النبوية در ارفع بلدة
گیلان بفرموده ... اقبال پناه خواجه نظام الملک بعمل استاد طالب ... بتحریر الع(بد)...

Anlamı: Ödül ve bağışlanma ümidiyle. Peygamber'in hicretinden sonra 1646 yılında Gilan beldesinde ikbal güvenliği altında olan Hâce Nizamü'l-Mülk'ün isteği üzere Üstat Talip işçiliği ile (...) yazısıyla h.1056/m.1646.

Bu kitabeye göre sanduka h.1056/m.1646 yılında Safevi Şahı II. Abbas döneminde Hâce Nizamü'l-Mülk tarafından yaptırılmıştır. Kitabede usta olarak iki farklı kişinin ismi yer alır. Buna göre sandukayı yapan sanatkar "Talip" adında biridir. Yazıları yazan ustanın adı ise tamamen kazındığından teşhis edilememektedir.

Diğer yandan, kimi kaynaklarda bu kitabenin binanın onarımıyla alakalı olduğu ileri sürülmektedir.¹⁵ Oysa yerinde yapılan incelemeler, kitabede, yapının onarımına ilişkin açık bir ifadenin yer almadığını göstermiştir. Mevcut yazılar, tamamen sandukanın yapımına ilişkindir ve onun yapılış tarihini vermekle kalmaz aynı zamanda bunun yapıya sonradan ilave edildiğini de ispat eder. Bu da yukarıdaki iddiayı belli ölçüde çürütmektedir. Yani, yapının o dönemde onarım görüp görmediği şüpheyle karşılanması gereken bir durumdur. Eldeki veri, böyle bir yaklaşımı destekleyecek bilimsel bir kanıt ortaya koymadığı gibi, yapının o dönemde onarım gördüğüne de işaret etmez.

3. İkinci Onarım Kitabesi

Sandukanın hem güney hem de kuzey yüzünün ortasına, ince yivlerle çerçevelenmiş birer dikdörtgen kitabe panosu yerleştirilmiştir. Çökertme içindeki her iki kitabe de nesih yazı siliyle kazıma olarak hakk edilmiştir. Güneydeki

¹³ Yazar, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", s. 178.

¹⁴ Burada Fetih Suresi'nin tamamı yer almaktadır.

¹⁵ Seyit Ebulhasan Fatimî, *Sima-yı Gerdışeri-yi Ostan-ı Hemedan*, Hemedan 2001, s. 119.

kitabenin tamamında Ayet'ül-kürsi yer alır (Res.5). 1929 tarihini taşıyan kuzeydeki ikinci kitabe 24 satırlık iki sütundan oluşmaktadır. Metni, Arapça ve Farsça olmak üzere iki dilde yazılmıştır (Res.6). Soldan başlayıp sağdaki sütununun 17. satırına kadar olan bölümü Arapçadır. Burada Kur'an'ın 91. 93. ve 97. surelerinin tamamı yer alır. Kitabenin geri kalanı Farsçadır. Dilbilgisi ve yazım kurallarına uyulmadan, bozuk bir ifadeyle yazılmış bu bölümün orijinal metni, transkripsiyonu ve anlamı şu şekildedir:

....-۱

....-۲

....

۱۷- پس از مسروق شدن کتیه

۱۸- این صندوق مبارک که بیاد

۱۹- گار از زمان سلطنت شاه

۲۰- عباس ثانی صفوی بود این

۲۱- بنده حقیر مشهدی حسین

۲۲- ابن مرحوم کربلای علی اکبر

۲۳- و استاد علی شیر نظام آبادی

۲۴- این دو صفحه لوح را در شهر رمضان المبارک سنه ۱۳۴۸

Sol yan bordür

قمری بیادگارنوشت. سنه ۱۳۴۸

Anlamı: Safevi Şahı II. Abbas döneminin yadigârı olan bu mübarek sanduka, kitabesinin çalınmasından sonra, bu hakir kul (kendim), rahmetli Kerbelay-ı Ali Ekber oğlu Meşhed-i Hüseyin (tarafından yaptırıldı) ve üstat Nizamabadlı Ali Şir bu iki sayfa yazıyı h.1348/m.1929 senesinin mübarek Ramazan ayında hatıra için yazdı. Sene h.1348/m.1929.

Buradaki yazılardan, sandukanın daha o tarihlerde sağlam durumda olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sadece bahsi geçen hırsızlık sonucunda kitabesi tahrip olmuştur. Dolayısı ile bu kitabe de sandukanın onarımına değil, daha evvel burada yer alan eski kitabenin yerine yenisinin konulmasına ilişkindir. Bu durumda akla ilk gelen soru şudur. Acaba yeni kitabe aslına uygun olarak mı hazırlandı? Bu soruya, eldeki mevcut bilgilerle sağlıklı bir cevap vermek şimdilik güçtür.

Kitabede dikkat çeken bir diğer konu, dilin kullanımında belirgin bir hatanın bulunması yani; Farsça dilbilgisi ve yazım kurallarına aykırı bir durumun söz konusu olmasıdır. Kitabede 21. ve 23. satırlarda isimleri geçen kişilerin yaptığı işi bildiren yüklem 25. satırda نوشت şeklinde yazılmıştır. Bu da, çoğul (iki kişi) özne için tekil yüklem kullanılmasıdır. Ancak Farsça dil bilgisine göre özne ve yüklem uyumu esastır.¹⁶ Aksi takdirde bir gramer hatasıdır. Bu kitabedeki yazım

¹⁶ Muhammed Cevad Meşkür, *Desturname (der Sarf ü Nabv-i Zeban-ı Parsi)*, Tahran 1972, s. 242-243.

yanlışını dikkat çekici kılan ve üzerinde düşünmeyi gerektiren konu, tarihsel süreçte uzun bir zaman zarfında yalnız Türk hâkimler idaresinde bulunmakla kalmayıp Türk unsurlarca meskûn olan ve bu durumunu halen koruyan bölgedeki söz konusu kitabede yapılan gramer hatasının niteliğidir. Bilindiği üzere çoğul özne ile tekil yüklem kullanımı Türk dilinin tipik bir özelliğidir. Türk dilinde öznede kullanılan çoğul eki, yüklemi de kapsar. Söz konusu kitabenin yazıldığı dönemde resmi dilin Farsça olduğunu göz önünde bulundurursak, bu dille yazan sanatçının Türk dili gramerine uygun bir cümle yapısıyla eserini ortaya koyduğunu öne sürebiliriz.

4. Üçüncü Onarım Kitabesi

Aşşap sandukanın doğu yan yüzünde, dikdörtgen kartuş içine yerleştirilmiş üçüncü bir kitabe daha bulunmaktadır (Res.7). Kimi kaynaklarda, kabartma olarak hakk edilmiş bu sülüs kitabenin hemen üstünde, evvelce başka bir kitabenin daha yer aldığı ifade edilmektedir.¹⁷ Fakat incelemelerimiz sırasında biz bu kitabeyle rastlayamadık. Söz konusu kitabe bugün için yerinde yoktur. Artık buna da kaybolmuş gözüyle bakmak yerinde olacaktır. Günümüzde mevcut olan kitabenin ise bazı bölümleri tahrip olmuştur. Bu nedenle bu kitabenin de eksiksiz olarak okunması pek mümkün görünmemektedir. Kalan kısımlarından Farsça olduğu anlaşılan kitabenin orijinal metni, transkripsiyonu ve anlamı şu şekildedir:

۱- در غرّه محرم الحرام ... ۱۳۵۰ تمام شد

Anlamı: h.135.../ m. 193... yılı Muharrem ayının ilk gününde bitti. 1350-1359/1931-1940

Bu kitabenin tarih kısmının son rakamı okunamamaktadır. Yine de bir tahminde bulunmak mümkündür. İlk üç rakamlarına bakarak bu kitabenin de 1929 tarihli kitabeden birkaç yıl sonra, 1930-1939 yılları arasında eklendiği ileri sürülebilir. Zannımızca bu kitabe, yapının çalınan eski kitabesinin yenilenmesine dair, buraya konulduğunu düşündüğümüz, ancak bugün için yerinde olmadığını tespit ettiğimiz onarım kitabesinin bir devamı olmalı. Zaman olarak da 1930'ların başlarına tarihlenmelidir. Zaten tarihin okunabilen bölümleri de bu görüşümüzü destekler yöndedir.

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Rezan İmamzâde Aşber Türbesi'nin aşşap sanduka kitabesine malzeme ve yazı üslubu bakımından bölgedeki en yakın örnek *Hemedan İmamzâde Muhsin Türbesi* (Dağ İmamzadesi) kitabesidir. 1528 tarihli aşşap sanduka üzerine yazılan bu kitabe aynı zamanda Hemedan coğrafyasından günümüze ulaşan en erken tarihli aşşap kitabe örneğidir¹⁸. Dolayısıyla bu kitabelerin en erken örneklerinin Safevî (1501-1732) dönemine ait olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Oysa İran'ın Hemedan Eyaleti dışındaki bazı bölgelerinde, Selçuklu hâkimiyeti yıllarında, aşşabın kitabe

¹⁷ Seyit Muhammed Mustafavî, *Kitab-i Hegmetâne*, Tahran 1954, s. 209.

¹⁸ Sohrabiabad, *a.g.e.*, s. 75.

malzemesi olarak tercih edildiği bilinmektedir. Örneğin; *Yeşil Eyaleti*'ndeki *Nedüşen Mescidi Cuma*'sının ahşap minber kitabesi üzerindeki tarihe göre 1151 yılında yapılmıştır¹⁹. Hemedan bölgesindeki ahşap kitabeler daha çok üzerinde yer aldıkları unsurun fiziki malzemesi ile yakından ilişkilidirler. Yani doku ve nitelik açısından özel olarak hazırlanmış farklı bir malzemeye sahip değillerdir. Dolayısıyla bu tür yazıların kendine has konumları, malzeme bakımından değerlendirilmelerine bir engel teşkil etmemelidir. Anadolu'da ise Hemedan'dan farklı olarak, Amasya'da, Selçuklu devri kitabelerinden *Torumtay İmaretî*'nin inşa kitabesinde (1278) görüldüğü gibi doğrudan ahşap üzerine yazılmış örneklerle karşılaşılabilir²⁰. Bununla birlikte, Selçuklu ve beylikler devrine ait kimi camilerin ahşap minberlerindeki kitabeler ise Hemedan örneklerinin benzerleri olarak sıralanabilir²¹. Örneğin; *Develi Ulu (Sivasi Hatun) Camii*'nin Kayseri Etnografya Müzesi'nde bulunan ahşap minberi 1282²², *Ankara Arslanhane (Abi Şerafeddin Camii) Camii*'nin 1289-90 tarihli minberi²³ ve *Birgi Ulu Camii*'nin 1322 tarihini taşıyan minber²⁴ kitabeleri, doku ve nitelik bakımından üzerinde yer aldıkları unsurla aynı özellikleri taşımaları itibarıyla ilk akla gelenlerdir. Anadolu'da, Safevi devrine paralel olarak, XV-XVI. yüzyıllardan kalma ahşap malzemeli kitabe örneklerinin sayısı da az değildir. XII. yüzyılın sonunda yapılan *Sivas Ulu Camii*'nin XV. yüzyıl ortalarında eklenen ahşap minber üzerindeki kitabesi bu örneklerden sadece biridir²⁵. Benzer şekilde, *Süleymaniye Camii* vaaz kürsüsünün kitabesi de ahşap malzeme üzerine 1548 yılında yazılmış örneklerdendir²⁶.

Rezan İmamzâde Azer Türbesi'nin kitabeleri sülüs üslubu ile yazılmıştır. Hemedan Eyaleti'nde, *İmamzâde Mubsin* (Dağ İmamzadesi) *Türbe*'si sanduka kitabesi (1528)²⁷ ile *Ağaçan Bulağı Barajı* inşa kitabesi (1542)²⁸ yazı üslubu açısından *Rezan İmamzâde Azer Türbesi*'nin kitabelerine benzerdir. Burada dikkat çeken bir özellik, sülüs yazı üslubunun ağırlıklı olarak Safevi dönemine denk gelmesidir. XVI-XVIII. yüzyıl Anadolu kitabelerinde de sülüs yazı üslubunun kullanıldığına tanık olmaktayız. Örneğin; bu devir Alanya kitabelerinin tamamı söz konusu üslubun

¹⁹ Bu ahşap minber Nedüşen Mescid-i Cuma'sından çalınmış ve Fransa'ya götürülmüş ve 1934 yılında Metropolitan Müzesi'ne satılmıştır. Bugün 34.150.2 katalog no ile aynı müzenin deposundadır. Bkz. <http://www.metmuseum.org/search-results?ft=34.150.2&x=0&y=0>

²⁰ Ali Yardım, *Amasya Burmalı Minare Camii Kitabeleri*, Ankara 2004, s. 2.

²¹ Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 6.

²² Yıldırım Özbek & Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Emvanteri*, C.II, Kayseri 2008, s. 892.

²³ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi*, Ankara 1970, s. 137.

²⁴ Erdem Yücel, "Türk Mimarisinde Ağaç İşleri", *Arkeoloji*, Sayı: 329, İstanbul 1968, s. 25.

²⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, "Gevaş (Van) İzzeddin Şir Camii'ne İlişkin Gözlemler", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, Van 1996, s. 49.

²⁶ Ali Yardım, *Alanya Kitabeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul 2002, s. 141.

²⁷ Sohrabiabad, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸ *Aym eser*, s. 84.

özelliğini göstermektedir²⁹. Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman devrinde yaptırılmış olan *Konya Bedesteni*'nin (1538) mermer inşa kitabesinde de sülüs yazı karşımıza çıkmaktadır³⁰. Bir başka örnek, 1564 yılında yapılmış *Sivas Meydan Camii*'dir. Burada hareme girilen kapının üst kısmında sülüs harflerle yazılmış iki ayrı mermer kitabe yer almaktadır³¹. *Başkavak (Ahmedî) Köyü*'nü ikiye bölen *Savur Çayı* üzerinde yer alan ve köyün adıyla anılan köprü üzerindeki iki kitabeden 1755 tarihli inşa kitabesi, beyaz renkli kalker taşına celi sülüs hatla yazılmıştır³². Genel bir değerlendirmeye, hem Hemedan hem de Anadolu'da bu dönemde kitabe yazı üslubu olarak sülüs yazınının daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Böylece her iki coğrafyada kitabelerde yazı üslubunun gelişiminin paralellik gösterdiği söylenebilir.

Sonuç

Günümüz İran'ının siyasi coğrafyası uzun süre Türk-İslam hâkimiyetlerinin coğrafyası olmuştur. Bu coğrafya, tarihi Azerbaycan'ın büyük bir kısmını de içinde bulundurarak Anadolu ve Orta Asya arasında Türk kültürü açısından adeta bir köprü rolünü oynamaktadır. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatının gelişme sürecinin takibi için bölgenin incelenmesi gerekmektedir. Bu bakımdan söz konusu coğrafyada tarihsel öneme sahip sayısız arkeolojik kalıntı ve anıt/eser/kültür varlığı tespit edilebilmektedir. Bu çerçevede karşımıza çıkan ve incelenmesi bilimsel açıdan büyük öneme sahip değerlerden birisi de İmamzâde Azher Türbesi ve kitabeleridir. Zira öncelikle taşıdığı ad, içerdiği anlam itibarıyla ilmi veriler sunabilmekle birlikte, bölgede varlık gösteren kültürlerin bir kesişme noktası olarak belli bir medeniyete işaret edebilmektedir.

İmamzâde Azher Türbesi kitabeleri Safevi döneminin bir eseri olarak mercek altına alındığında Hemedan Eyaleti'nde bulunan diğer kitabeler ile yazı üslubu ve malzeme açısından benzerlik göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu eyaletteki kitabeleri aynı dönemlerde yani XVI-XVIII. yüzyıl Anadolu coğrafyasındaki kitabelerle yazı üslubu, işleniş tarzı ve malzeme açısından paraleldir. Bu durum söz konusu iki coğrafyanın her ne kadar iki farklı devlet tarafından yönetilse de sanat ürünlerinin gelişimi açısından benzerliklere sahip olduğunun bir işaretidir.

İmamzâde Azher Türbesi kitabelerine daha yakından bakıldığında, kullanılan malzeme, mevcut metinlerin ustalar tarafından işleniş tarzı ile üslup ve dil özellikleri dönemin sanatsal ve kültürel birikimlerinin anlaşılması açısından bizlere ışık

²⁹ Yardım, *Alanya Kitabeleri*, s. 452.

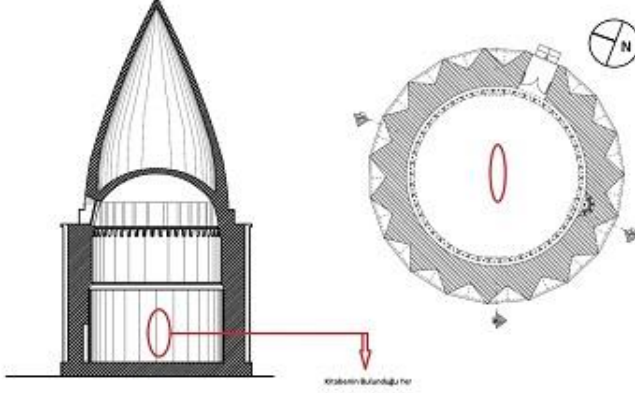
³⁰ Ali Baş & Tolga Bozkurt, "Konya Bedestanı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X, Konya 2003, s. 511.

³¹ Selma Şimşek & Hülya Kaynar, "Sivas'taki Tarihi Eserlerde Mermer Kullanımı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemlî Dergisi*, 4/8, (2011), s. 11.

³² İrfan Yıldız & Erkan Koç, "Mardin'deki Tarihi Köprüler Üzerine Bir Değerlendirme", *Mukaddime*, Sayı: 2, (2010), s. 102-103.

tutmaktadır. Ayrıca bu kitabeler devrin estetik değerlerini gösteren önemli bir belgedir.

Bütün bunlar tarihsel süre içerisinde sanatsal olarak nasıl bir gelişme katıldığını ve sosyokültürel bakımdan ne tür süreçlerden geçildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Çizim 1. Hemedan - Rezan, İmamzâde Azher Türbesi, kuzey-güney kesiti ve plan (Hemedan Kültürel Miraslar Müdürlüğü Arşivi'nden)

Resim 1. Hemedan - Rezan, İmamzâde Azher Türbesi'nden genel görünüş (2016 / H. Sohrabiabad).

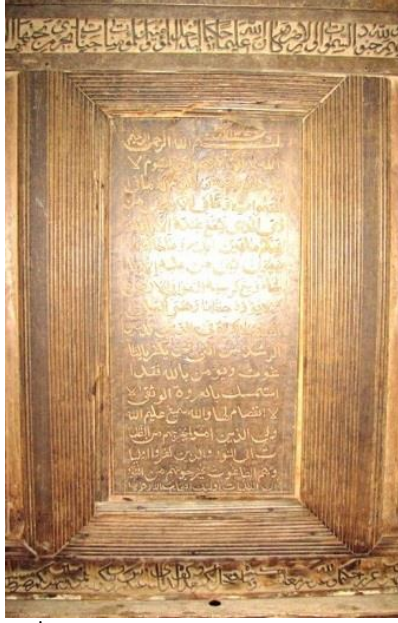
Resim 2. Hemedan - Rezen İli, İmamzâde Azher Türbesi'nden genel görünüş (2016 / H. Sohrabiabad).

Resim 3. Hemedan - Rezen, İmamzâde Azher Türbesi, sanduka alt ve üst bordürlerinde yer alan kitabe (2016 / H. Sohrabiabad).

Resim 4. Hemedan - Rezen, İmamzâde Azher Türbesi, sandukanın alt kenarında yer alan kitabe bordürü (2016 / H. Sohrabiabad).

Resim 5. Hemedan - Rezen, İmamzâde Azher Türbesi, sandukanın güney yüzündeki kitabe (2016 / H. Sohrabiabad).

Resim 6. Hemedan - Rezen, İmamzâde Azher Türbesi, sandukanın kuzey yüzündeki kitabe (2016 / H. Sohrabiabad).

Resim 7. Hemedan - Rezen, İmamzâde Azher Türbesi, sanduka doğu yan yüzündeki kitabe (2016 / H. Sohrabiabad).

Kaynaklar

Araştırma ve İncelemeler

- Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anabatlari İçin Bir Özet*, İstanbul 1988.
- Arslan, Mustafa, “Kutsal ve Seküler Arasında: Hıdrellez ve Türbe Kültürleri Çevresinde Gelişen Eğlence Kültürü”, *Birey ve Toplum*, V/10, (2015), s. 91-104.
- Arslan, Celil - Yıldırım Özbek, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, Kayseri 2008.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul 2007.
- Baş, Ali & Tolga Bozkurt, “Konya Bedesteni”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2003), s. 507-529.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- Dâ'îül-İslam, Seyit Muhammedali, *Ferbeng-i Nizâm (Farsi be Farsi)*, C.I, Tahran 1984.
- Dihhudâ, Aliekber, *Lugatnâme*, C.III, Tahran 1999.
- Fatimî, Seyit Ebulhasan, *Sima-yı Gerdışgeri-yi Ostan-ı Hemedan*, Hemedan 2001.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990.
- Le Strange, Guy, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, London 1905.
- Meşkür, Muhammed Cevad, *Desturname (der Sarf ü Nabv-i Zeban-ı Parsi)*, Tahran 1972.
- Mustafavî, Seyit Muhammed, *Kitab-i Hegmetâne*, Tahran 1954.
- Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi*, Ankara 1970.
- Pazûki, N. vd., *Asar-ı Seb't Şüdey-i İnan der Fibrst-i Asar-ı Milli*, Tahran 2006.
- Sohrabiabad, Hamidreza, *Hemedan (İran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri*, Ankara 2016.
- _____, “Hemedan'daki Karagan Türbeleri'nin Kitabeleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü*, 2015/2, (2015), s. 135-150.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıçından 16. Yüzyula Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.
- Stern, Samule Miklos, “The Inscriptions of the Kharrâqan Mausoleums”, *Iran*, 4/1, (1966), s. 21-27.
- Stronach, David & Cuyler Young, “Three Seljuq Tomb Towers”, *Iran*, 4/1, (1966), s. 1-20.

- Şimşek, Selma & Hülya Kaynar, “Sivas’taki Tarihi Eserlerde Mermer Kullanımı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 4/8, (2011), s. 1-15.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kümbetleri -I- Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi (Türk Dünyası Nizamının Millî İslami ve İnsani Esasları)*, İstanbul 1978.
- Ukâbî, Muhammed Mehdi, *Dayeretül-Maarif-i Binabay-i Tarihî-yi İran der Devrey-i İslam-i (Binabay-i Aramgah-i)*, Tahran 1988.
- Useynov, Mikayil, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskova 1963.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, “Gevaş (Van) İzzeddin Şir Camii’ne İlişkin Gözlemler”, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu*, Van 1996, s.
- Yardım, Ali, *Alanya Kitabeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul 2002.
- _____, *Amasya Burmalı Minare Camii Kitabeleri*, Ankara 2004.
- Yazar, Turgay, “Nahçıvan’da Türk Mimarisi”, *Türkler*, C.8, Ankara 2002.
- _____, *Nahçıvan’da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara 2007.
- Yıldız, İrfan & Erkan Koç, “Mardin’deki Tarihi Köprüler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mukaddime*, Sayı: 2, (2010), s. 97-117.
- Yücel, Erdem, “Türk Mimarisinde Ağaç İşleri”, *Arkitekt*, No. 325, (1968), s. 25.

İnternet Kaynakları

<http://emamzadegan.ir/emamzadehbank> (erişim tarihi: 28.10.2017)

http://roozpedia.ir/wiki/%D9%81%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA_%D9%88%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86_%D8%A7%D8%B9%D8%B8%D9%85_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86#.D8.B3.D9.84.D8.AC.D9.88.D9.82.DB.8C.D8.A7.D9.86_.28.DB.B4.DB.B2.DB.B9.E2.80.93.DB.B5.DB.B9.DB.B0_.D9.87.E2.80.8D..D9.82..29, (erişim tarihi 31.10.2017).